

Գ Ր Ա Վ Ա Ն Ա Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
L I T E R A R Y S T U D I E S

ՀՏԴ՝ 82.02/.09

DOI: 10.52971/18294316-2022.25.2-5

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՍԱՆԸ՝ ԳՅՈՒՄՐԵՑԻ ՄԿՐՏԻՉ ԱՐՄԵՆ
«Հոկտեմբեր» (Գյումրի) և «Նոյեմբեր» (Երևան) գրական
խմբակցությունների գործունեությունը

Դավիթ Գասպարյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ Երևան, Գյումրի, Եղիշե Չարենց, Մկրտիչ Արմեն, Ակսել Բակունց, Գուրգեն Մահարի, «Հոկտեմբեր» խմբակցություն, «Նոյեմբեր» խմբակցություն, պրոլետարական գրողներ, սխեմատիզմ:

Ներկայացվում են 1920-1930-ական թթ. գրական կյանքը Գյումրիում և Երևանում, Մ.Արմենի եռանդուն գործունեությունը Չարենցի կողքին: 1920-1930-ական թթ. Չարենցը բացում էր նորագույն գրականության ճանապարհը: Դա հեշտ չէր. նրա դիմաց Հայաստանի պրոլետարական գրողների ասոցիացիան էր, որ գրականության կուսակցականացման ճանապարհով ձգտում էր առաջատար դիրքի՝ հեգեմոնիայի: Չարենցը և համախոհները՝ Արմեն, Մահարի, Բակունց և մյուսները, մերկապարանոց սխեմատիզմին հակադրում էին կենսական բարձր գրականությունը: Այդ ճանապարհին բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեն Արմենի երկու հոդվածները և այլ նյութեր, որոնք առանցքային դեր ունեցան ժամանակի գեղարվեստական գրականության ձևավորման ճանապարհին: Այդ հոդվածների տեսական դրույթներով գրվեցին Արմենի «Երևան» վեպը, «Հեղնար աղբյուր» վիպակը և բազմաթիվ այլ գործեր: Այդ հոդվածները նաև որպես մեղադրանք ուղղվեցին նրանց դեմ. հետևեցին հալածանքները՝ Չարենցը մեռավ բանտում, Բակունցին գնդակահարեցին, Մահարուն և Արմենին արքայազն:

Նախաբան. 1920-ական թթ. առաջին տարիները գրական-մշակութային վերակառուցման բուռն շրջան էր¹: 1922-ի հունիսին ձևավորված «Երեք»-ի խմբակցության արագ քայքայումից հետո արդեն ստեղծվել էին հակընդդեմ ուժեր. մի կողմում Չարենցն էր, մյուս կողմում պրոլետարական հորջորջված գրամոլների մի ամբողջ բանակ: Այս պայքարին կողքից հետևում էր ուղեկից գրողների մի մեծ խումբ: Ահա ուժերի այս հարաբերակցության պայմաններում Գյումրու երիտասարդ գրողները պետք է կատարեին իրենց ընտրությունը:

Մկրտիչ Արմենը, ըստ ամենայնի, Չարենցի հայտնաբերած, շահած-պահած գրողն է, ում հատակից բարձրացրել, գնահատել և ում առաջ գրական ճանապարհ է բացել՝ ամեն տարի տպագրելով մի քանի գիրք (այդ թվում նաև թարգմանական) և ամեն կերպ պահելով գրական ճիշտ դիրքերում:

Մկրտիչ Արմենը (Մկրտիչ Գրիգորի Հարությունյան-Ալիքյան, 1906-1972) գրական քայլերն արել է յոթուկես տարեկանից՝ 1914-ին, Առաջին համաշխարհային սկսվելու գույժի ազդեցությամբ: Գրել է գաղտնի, գրածները թաքուն հավաքել է «Գաղտնաբան» ինքնաշեն տետրերի մեջ: 1920-ին տպագրվել է արական գիմնագիայի խմորատիպ թերթում, հռչակվել է որպես բանաստեղծ: Օգտագործել է «Հյուլե, Ասուպ, Ալազան»² ծածկանունները:

Գյումրու գրական կենտրոնը Օնիկ Ղազարյանի գրախանութն էր, որ նաև քաղաքի մտավորականության հավաքատեղին էր: Այս գրախանութի ցուցափեղկին է տեսել Չարենցի «Կապուտաշյա հայրենիք» գրքուկը: Այստեղ վաճառում էին «Կայծեր» դասագիրքը, իսկ ընթերցողական պահանջը՝ «Երգարան»-ներ, Ասլի-Քյարամ, Ադվան-Օսան, Լեյլի-Մեջնուն, Աշուղ Ղարիբ, Շահ-Մանամ... Քաղաքի գրական նշանավոր դեմքը «Տծվժիկ»-ի հեղինակ Ատրպետն էր՝ իր բազմաթիվ վեպերով և «Երկեր»-ի տասնհատորյակով: Հաջորդում էին Մոճոռյանը, Գրիգոր քահանա Մանդակունին՝ իր «Զգվանքներ» գրքով (Թիֆլիս, 1911, կա Չարենցի անձնական գրադարանում), Գևորգ Ասատուրը, որի «Ագրայիլ» գիրքը վաճառելու համար գրավաճառը հեղինակից գնում է հատը տասը միլիոնով: Դեմք էր «Ալեքսանդրապոլի գրական երիտասարդության [վաղամեդիկ] պարծանքը՝ Մայաթ-Նովայի համալսարանական աշակերտ» Հովհաննես Տերենցը՝ Տեր-Մարտիրոսյանը»: Կային նաև Տերյանի դպրոցի ներկայացուցիչներ՝ Գևորգ Աֆրիկյան, Արտաշես Տեր-Մարտիրոսյան, Իսահակ Իսահակյան... Ապագա գրողը կարդում էր, ինչ պատահի, ինչ ձեռքն ընկնի:

1920-ականների սկզբի Գյումրին որբանոցների քաղաք էր, այստեղ ձևավորվում էր որբերի գրականությունը, որի ցայտուն ներկայացուցիչներն էին Գյումրու ամերիկյան որբանոցի նախկին սաներ Մահարին, Ն. Զարյանը, Մահարու եղբայր Խորեն Ռադիոն (հայտնի նաև որպես Խորեն Ռադիման), աստիճանաբար ասպարեզ պետք է մտնեին նորերը: Ինքը՝ Արմենը ևս, 1922-ին ստիպված է լինում թակել Կազաչի Պոստի դռները և միջնորդությամբ դառնալ ամերիկյան որբանոցի հերթական սկաուտ № 89. «Իսկ

¹ Արմեն Մ. -1971:

² Նույն տեղում, էջ 20:

Կազաչի Պոստում ես նորից նետվեցի մի քանի տարով հետ: Այստեղ կարծես խորհրդային իշխանության հետքն անգամ չկար: <...>: Կազաչի Պոստը մի ամբողջ քաղաք էր»³:

Պահեստի հաշվապահներ դարձած Մահարին՝ առատ մազերի խրճով, հսկայական քթով, Զարյանը՝ դեմքի «պաթետիկ-հաստատական արտահայտությամբ»⁴, Արմենի համար արդեն համարյա դասականներ էին:

«Ինչպես Հայաստանում և Անդրկովկասի հայկական շրջաններում, այնպես էլ Կազաչի Պոստում «Երեքի» դեկլարացիան առաջացրեց անսովոր հուզում, բորբոքեց կրքեր, տեղիք տվեց բազում վիճաբանությունների»: Մահարու միջոցով ձեռք են բերում և կարդում Չարենցի «Դանթեական առասպել»-ը, ռադիոպոեմները, «Սումա»-ն, «Ամբոխները խելագարված»-ը. «Բայց մի՞թե կարելի է ասել «կարդացինք»: Մենք լափեցինք, <...> կուլ տվեցինք դրանք: Կազաչի Պոստի գրական երեկոյթներում սկսեցին հնչել Չարենցի բոցաշունչ խոսքերը: <...>: Չարենցը, ուրեմն, մեր բանաստեղծն էր, մեր բողոքը, մեր պայքարը»⁵: Մահարու միջոցով նրանց են հասնում Երեքի «Բյուլետենները» (իրենք՝ ինքն ու Խորենը, դրա օրինակով կազմում են իրենց «Երկուսի» բյուլետենը և հոշակվում), «Մուրճ» ամսագրի համարները, դեկլարացիային նվիրված Չարենցի հոդվածաշարը. «Այլևս կասկած չկար, դրսում սկսվել էր գրական մեծ գործ»⁶: 1923-ի փետրվարին Արմենը հրաժեշտ է տալիս Կազաչի Պոստին: Տեսադաշտում Եղիշե Չարենցն էր, որ «...փոխադրվեց Թիֆլիս <...> և սկսեց խմբագրել «Մարտակոչ» թերթի գրական բաժինը: Այստեղից էլ Ա. Մյասնիկյանի նախաձեռնությամբ 1924 թվի ամռան վերջին նա մեկնեց արտասահմանյան ճանապարհորդության, որը տևեց տասն ամիս: <...>: Նրա փոխարեն «Մարտակոչի» գրական բաժինը խմբագրում էր Հայաստանի պրոլետարական գրողների միության հիմնադիր, այդ միությունից վշտացած և հեռացած Ազատ Վշտունին»⁷ (այս հատվածում հեղինակը թույլ է տվել վրիպումներ՝ Չարենցը արտասահման է մեկնել ոչ թե ամռանը, այլ նոյեմբերի 21-ին և մնացել է ոչ թե տասը ամիս, այլ յոթ ամիս տասը օր –Դ.Գ.):

Մահարին ու Զարյանը մեկնում են Երևան՝ գրական գործունեության. Զարյանն ընդունվում է համալսարան, դառնում ՀՊԳԱ-ի անդամ, ընտրվում քարտուղար, գտնում է իր միակ ու վերջնական ուղին: Մահարին ևս դառնում է այդ միության անդամ, բայց «Տիտանիկ» (1924) ժողովածուի համար նրան վտարում են: Նրա գրական ուղին այդուհետև անցնում է բարդ ու վտանգավոր կեռամաններով, երբ առիթների դեպքում, որոնք անպակաս էին, նրան կարող էին հրել դեպի անդունդը: Բայց անախորժությունները դեռ նոր էին, և նա փոխում է բնակության վայրը. Երևանից մեկնում է Թիֆլիս, ապա վերադառնում Գյումրի: Զարյանն ու Ալազանը գրություն են հասցեագրում Արմենին՝ առաջարկելով տեղում կազմակերպել գրական խմբակ: Խմբակը պետք է լիներ բանվորական, ուստի ինքն ու Խորենը Ալազանի օրինակով դառնում են գրաշար-բանվոր: Խմբակի ստեղծմանը նպաստում է նաև «Բանվոր»-ի խմբագիր Աշոտ Հախումյանը (Ա.Նորեկ):

³ Արմեն Մ. -1971, էջեր 31, 32:

⁴ Նույն տեղում, էջ 34:

⁵ Նույն տեղում, էջեր 36-37:

⁶ Նույն տեղում, էջ 40:

⁷ Նույն տեղում, էջեր 50, 57:

Նախագահ է ընտրվում ինքը՝ Արմենը: Անդամակցելու դիմումներով որբաշխարհից ներկայանում են Տարոնցին ու Սարմենը: Տեղավորվում են «Բանվոր»-ի խմբագրության երեք սենյակներից մեկում: Այս օրերին Արմենը կարդում է 1922 թվականի վերջին Մյանսիկյանի տպագրած հոդվածը «Մուրճ» ամսագրի առաջին համարի մասին, ինչն էլ մեկընդմիջտ ճշտում է նրա գրական ուղին⁸. «...կարդացի կախարդվածի պես: <...> ես հստակորեն տեսա, որ իմ դեմ չկար հեռանկարը փակող պատնեշը, այնտեղ ձգված էր մի լայն ճանապարհ դեպի գրականության ապագան: Մարտունու հոդվածը միանգամից պատասխան տվեց իմ բոլոր հարցերին: <...> այդ հոդվածը ոչ միայն բովանդակություն տվեց մեր խմբակի աշխատանքներին՝ Լենինականում, այլև առիթ դարձավ «Լենինականի բանվորա-գյուղացիական գրողների «Հոկտեմբեր» միության» ստեղծմանը»⁹:

ՀՊԳԱ-ից վտարված Մահարու վերադարձը նոր շունչ է հաղորդում Գյումրու գրական կյանքին: Ճշտվել էին նաև գնահատականները. «Դա պոեզիա չէ,- ասում է Գուրգենը,- սխալ ճամփով են քշում Ալազանը, Վանանդեցին ու Դաբաղյանը: Նույնիսկ Նաիրին սկսել է փչանալ: Իսկ ինչպե՛ս էր գրում [մեջ է բերում «Է՛յ, դու հեռացել ես...» բանաստեղծությունից հատված]:

1924 թ. ապրիլի 25-ին «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթը (այսուհետև՝ ԽՀ) տպագրում է «Չափածո հրապարակախոսը և նրա հրապարակախոս պաշտպանը» հոդվածը՝ հետևյալ ենթավերնագրով՝ «Լենինականի բանվորա-գյուղացիական գրողների միության կողմից», ինչն էլ ուշադրություն է գրավում: «Չափածո հրապարակախոսը» Ալազանն էր, որ պոեզիան վերածել էր քարոզի, և այդ գրությամբ էլ բացահայտվում է գրական նոր կազմակերպությունը. «Դա դեկլարացիա չէր սովորական իմաստով: <...> Շեշտն այնտեղ դրված էր գեղարվեստականության վրա: Չի կարելի չափածո տողերով հրապարակախոսություն անել և անունը դնել գրականության»: Վերջում՝ «Լենինականի բանվորա-գյուղացիական գրողների միություն՝ անջատված ճյուղ Երևանի ասոցիացիայի...»¹⁰: Այդ պատճառով ՀՊԳԱ-ի «Պրոլետգրող» (1925) մեկօրյա թերթի առաջնորդող ծավալուն հոդվածն ուղղվում է իրենց դեմ:

Իսկ երբ Շիրակի ջրանցքի վարչությունը «Բանվոր»-ի խմբագիր Աշոտ Հախումյանի միջոցով գումար է տրամադրում, որով հրատարակվում են Մահարու, Արմենի, Մարյանի և Սարմենի գրքերը, սա արդեն շարժում է ՀՊԳԱ-ի նախանձը:

Գրական ուժերը համախմբելու ժամանակներ էին: «Հոկտեմբեր»-ից Սարմենն աննկատ անցնում է ՀՊԳԱ-ի կողմը, անգամ հռչակում ՀՊԳԱ-ի մասնաճյուղ հիմնելու մասին և դառնում նրանց ներկայացուցիչը՝ «Բանվոր»-ի խմբագիր Աշոտ Հախումյանի հետ մեկտեղ:

Պարսկաստանից եկած Գեղամ Մարյանին ուսուցչությունից հետ են բերում գրական աշխարհ. նախկինում բանաստեղծություններ գրած ու տպագրած հեղինակին համոզում են. «Իսկ, ներեցեք, ընկեր Բաղդասարյան, հիմա չէի՞ք ուզենա գրել: <...> Իսկ

⁸ Մարտունի Ա. -1922, Պրոլետարական գրականությանը նվիրված «Մուրճ» ամսագրի նո. 1-ի առթիվ «Խորհրդային Հայաստան», 1, 2 դեկտեմբեր, թիվ 267, 268:

⁹ Արմեն Մ. -1971, էջեր 65-66:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 79:

չէի՞ք ուզենա մտնել մեր գրական կազմակերպության մեջ, ընկեր Բաղդասարյան»։ Մահարին նրան անբաղաճացնում և Բաղդասարյանից մկրատում է Սարյան գրական անունը¹¹։

Ոչ միայն գրական ուժեր համախմբելու, այլև գրական խմբակներ ստեղծելու ժամանակներ էին։ Աբովն այդ ժամանակ վարում էր ԽՀ-ի գրական բաժինը. լարված հարաբերությունների մեջ լինելով ՀՊԳՄ-ի հետ՝ նրանց դեմ տպագրում էր Գյումրուց ուղարկված նյութերը։ Աբովն իր հերթին հենակետ էր որոնում՝ ցանկանալով դառնալ այս նոր խմբի առաջնորդը։ Այդ նպատակով մեկնում է Գյումրի՝ բանակցությունների, բայց ապարդյուն։

Նորաստեղծ գրական կազմակերպություններն ամեն ինչ անում են իրենց վրա ուշադրություն հրավիրելու համար։ Այդպիսի մի ձեռնարկ էր Քաղլուսգլխավարչության թատրոնում Հայ բանվորագյուղացիական գրողների «Հոկտեմբեր» միության կազմակերպած դիվերտիսմենտը, այլ կերպ՝ թամաշան՝ զանազան գայթակղիչ, բայց անիրագործելի գովազդներով՝ միայն թե հանդիսական ապահովվի։ Տոմսերը սպառվում են, միջոցառումն անցնում է հաջողությամբ։

Մինչ այդ «Հոկտեմբեր»-ը՝ հանձին Մահարու, դուրս էր եկել ՀՊԳՄ-ի շարքերից, ինչի կապակցությամբ ապրիլի 26-ին ԽՀ-ն տպագրում է ՀՊԳՄ-ի հայտարարությունը, ըստ որի՝ Գյումրու բանվոր-գյուղացիական գրական կազմակերպությունը այլևս իր մասը չէ։

ՀՊԳՄ-ի գործուղումով Վանանդեցին մեկնում է Գյումրի և Երիտակումբում կազմակերպում տեղի գրական կազմակերպության ջարդը, վերջում, Արմենին ճաշարան հրավիրելով և քյաբաբ հյուրասիրելով, համոզում է միանալ իրենց։ Ապարդյուն. «Բա՞,՝ անկեղծորեն զարմացավ Վանանդեցին՝ առանց վիրավորվելու։- Համ քյաբաբը կերար, համ միությունը չե՞ս քայքայե»¹²։

1924 թ. դեկտեմբերի 5-ին «Բանվոր»-ում (թիվ 341) տպագրած «Պ. Հ. Գ. Լենինականի խմբակցությունը» թղթակցության մեջ Մկրտիչ Արմենը հայտնում է, որ նոյեմբերի 12-ին Բանվորական ակումբում տեղի է ունեցել նորաստեղծ կազմակերպության հիմնադիր ժողովը։ Գաղափարը կյանքի կոչելու է մղել ժողովի մասնակից «կազմակերպող ընկերը»։ «Ժողովը բաց անելով՝ ընկերը ծանոթացրեց այն խնդիրների հետ, որոնք դրված են մեր առաջ և առաջարկեց հանդես գալ Լենինականի խմբակցությամբ՝ օժանդակելու պրոլետարական կուլտուրայի մեծ գործին»։ Յոթ անհայտ անուն դառնում են անդամ, որոնց նախագահ է ընտրվում Արմենը։ Հաջորդ օրը բանվոր-կոմերիտական միջավայրից ավելանում է ևս 12 դիմում։ Սա այն խմբակցությունն էր, որ առանձնանալով պետք է ստանար «Հոկտեմբեր» անունը, հետո արդեն Չարենցի հովանու ներքո դառնար «Նոյեմբեր»։

1925 թ. ապրիլի 12-ին Մահարու ջանքերով Գյումրիում հիմնադրվում է ազիտ-թատրոն¹³։ Առաջին ներկայացումը՝ «Թամաշա»։ Հաղորդվում է նաև, որ «Բանվոր»-ի

¹¹ Արմեն Մ. -1971, էջեր 84-85։

¹² Արմեն Մ. -1971, էջ 116։

¹³ Տե՛ս «Բանվոր», 12, 26 ապրիլ, թիվ 372, 374։

խմբագրությանը կից ստեղծվելու է «Շիրջրանցքի անկյուն» (կազմակերպիչներ՝ Մահարի և Արմեն)¹⁴:

Մայիսի 22-ին Արմենը տեղեկացնում է, որ Գյումրիում կազմավորվել է Հայ բանվորա-գյուղացիական գրողների միություն: Կազմակերպական աշխատանքների սկիզբը՝ ապրիլից: Ներկայացնում են կատարված աշխատանքներն ու հրատարակված - հրատարակվելիք գրքերի ցուցակները¹⁵:

1925 թ. հունիսի 21-ին մեծ հանդիսավորությամբ բացվում է սոցիալիստական շինարարության առաջնեկը՝ Շիրակի ջրանցքը՝ էլեկտրակայանով հանդերձ, և դառնում գրական ներշնչանքների աղբյուր (շինարարությունն սկսվել էր 1922-ի հոկտեմբերի 29-ին): Պոեմներ են գրում Մահարին, Արմենը, Մարյանը, Սարմենը, Հակոբյանը, բանաստեղծություններ՝ Ալազանը, Աբովը: Ն. Ջարյանն իր նոր ժողովածուն վերնագրում է «Ջրանցքի կապույտ երկրում» (1926): Հանդես են գալիս Դեմիրճյանը՝ «Ընկեր Շիր. ջրանցքը»¹⁶, Վեսպերը՝ «Շիրակի դաշտերով»¹⁷ և ուրիշներ: Շիրակի ջրանցքին նվիրված գեղարվեստական արձարձումներն արտացոլված են Սոկրատ Խանոյանի «Գրական աշխարհից»¹⁸ և Արմենի «Անցյալն ու ներկան»¹⁹ հոդվածներում: Ավելացնենք նաև Ատրպետի «Շիրակի ջրանցքը» հոդվածաշարը²⁰:

«Բանվոր»-ի խմբագրությանը կից՝ Մահարուն և Արմենին հատկացվում է մի սենյակ՝ կազմակերպելու *ջրանցքի անկյուն*: «Ջրանցքային պոեզիան» (Արմեն) երիտասարդ խորհրդային գրողների առաջին փորձությունն էր. «Ուստի և իսկական հեղեղի տպավորություն թողեց մարդկանց և, առաջին հերթին, մեր «հակառակորդների» [ՀՊԳԱ-ի] վրա, երբ մի երկու ամսում մեր միությունն [«Հոկտեմբեր»] իրար ետևից հրապարակ հանեց Մահարու, իմ, Գեղամ Սարյանի, Սարմենի հինգ գրքույկները, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա գրված էր մեր միության անունը և դրված էր գրքույկի հերթական համարը»²¹:

Այս ամենը տեսնելով՝ ՀՊԳԱ-ն Վանանդեցուն ուղարկում է Գյումրի՝ բանակցելու «Հոկտեմբեր»-ականների հետ, միանալու իրենց: Դաշինքը չի կայանում: «Հոկտեմբեր» խմբակցության մամուլի «հովանավորը» ԽՀ-ի գրական բաժնում աշխատող Աբովն էր, որ «Երեք»-ից հետո որևէ խմբավորման չէր միացել և հաշիվներ ուներ ՀՊԳԱ-ի հետ, նա էլ է հայտնվում Գյումրիում՝ ստանձնելու խմբի ղեկավարությունը, բայց ապարդյուն, ցանկությունը չի իրականանում:

Տպագրվում է Մահարու «Ինչո՞ւ անջատվեցինք» հոդվածը, որի մեջ հիմնավորում է ՀՊԳԱ-ից առանձնանալու դրդապատճառը և շրջադարձը դեպի Չարենցը: Խիստ քննադատության է ենթարկում ՀՊԳԱ-ի գործունեությունը, որը «...չնայած բա-

¹⁴ Տե՛ս «Բանվոր», 12, 26 ապրիլ, թիվ 372, 374:

¹⁵ Տե՛ս «Մարտակոչ», 13 հունիս, թիվ 133:

¹⁶ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 12. 06, թիվ 159:

¹⁷ Տե՛ս «Լուսաբաց» -1927, թիվ 1:

¹⁸ Տե՛ս «Մարտակոչ», նույնը:

¹⁹ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան» -1925, թիվ 141:

²⁰ Ատրպետ -1925:

²¹ Արմեն Մ. -1971, էջ 83:

գում վերակազմություններին և վերավերակազմություններին, մնաց նույն կաստայական և ինտերս խմբակցությունը: Մենք անջատված ենք: <...>:

Իր հիմնադրման օրից Երևանի խմբակը հալածեց Ե. Չարենցին, որի սայթաքումները «պրոլետգրողներ» արժեն, ասենք Չարենցին հալածելը «պրոլետարական» մենաշնորհ է եղել, նրան հալածել և հալածում են և՛ Թիֆլիսում, և՛ Մոսկվայում, և՛ Վիեննայի (չգարմանաք) աբբայական «Հանդես ամսօրյա»-ի էջերում» [նկատի ունի «Բազմավեպ»-ի 1923, թիվ 12-ում Վարդան Հացունու քննադատական հոդվածը -Դ.Գ.]²²:

«Ներեցե՛ք, պրոլետգրողների կողմից հալածված Չարենցին Բաքվի ասոցիացիան համարում է Խորհրդային ֆեդերացիայի մեծ պրոլետպոետ. ապա դու մի Հայկունուն հարցրու, <...>, Հայկունու մասին՝ Չարենցին, Չարենցի մասին՝ Վշտունուն!!!»²³:

Այս նախադրյալներով Մահարին հիմնավորում է Գյումրու գրական խմբակցության անջատումը Երևանի ՀՊԳԱ-ից. «Ահա թե ինչու մենք գտանք, որ գրական մի նոր շարժում պիտի ստեղծել...», և հրապարակայնորեն հռչակում է «Հայ բանվոր և գյուղացի գրողների «Հոկտեմբեր» միության» գոյության մասին. «Երկու ամիս է, ինչ գոյություն ունի մեր միությունը, նա հայտարարում է, որ համագործակցում է ոչ միայն Աբովին և Չարենցին, այլև մեր բոլոր բան. և գյուղ. թղթակիցներին...»²⁴:

ՀՊԳԱ նախագահ Ալազանը և քարտուղար Ն. Ջարյանը հանդես են գալիս «Մեր պատասխանը» պարզաբանումով (գրվել է հուլիսի 8-ին). «Մահարին հարց է տալիս. «Ինչո՞ւ անջատվեցինք» <...>: Երիտասարդ «բանվորա-գյուղացիական» բանաստեղծը «մոռացել» է, որ ինքը ոչ թե անջատված, այլ հեռացված է Խ. Հ. Պրոլետգրողների միությունից դեռևս 1924-ի ամռանը: Այդ մասին ժամանակին հայտարարված է «Խ. Հ.»-ում, ու հատուկ արձանագրություն կա Խ. Հ. Պրոլետգրողների Միության մատյանում: Ահա այն.- «Խ. Հ. Պրոլետգրողների Միության ընդհանուր ժողովը միության շարքերից վտարում է Գ. Մահարուն՝ որպես բոսյակային ինտելիգենչիանայի ու բացարձակ ռեակցիոն տրամադրությունների երգչի (նկատի ունենալով նրա «Տիտանիկ» կոչված բանաստեղծությունների ժողովածուն) և որպես միության անբարեխիղճ ու անդիսցիպլինար անդամի»: Էլ ո՞ւր մնաց «Ինչո՞ւ անջատվեցինք»-ը:

<...>: Մահարին անվայել շոգոքորությամբ ցավ է հայտնում, որ Չարենցին պրոլետգրողները հալածում են: Ավելորդ սրտացավություն: Չարենցը մեզ հետ շատ մտերիմ հարաբերությունների մեջ է»²⁵:

Ահա այս իրադրության մեջ է, որ Չարենցի բացակայությամբ՝ նրա ուղևորության օրերին, թերթում հայտարարվում է. «Հայ բանվոր և գյուղացի գրողների «Հոկտեմբեր» միությունը պոետ Եղիշե Չարենցին ընտրեց միության պատվավոր նախագահ»: Դրանով ասված էր ամեն ինչ. մենք Չարենցի հետ էինք»²⁶:

1925 թ. հուլիսի 31-ին Թիֆլիսից դեպի Երևան ճանապարհին՝ Լենինականի երկաթգծի կայարանում, հինգրոպեանոց դադարի ընթացքում Չարենցը հանդիպում է

²² Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա -1924, թիվ 1-2, -1925, թիվ 5-6:

²³ «Խորհրդային Հայաստան» -1925, թիվ 152:

²⁴ Նույնը:

²⁵ «Խորհրդային Հայաստան» -1925, թիվ 164:

²⁶ Արմեն Մ. -1971, էջ 118:

տեղի երիտասարդ գրողներին: Տրամադրությունը կայտառ էր, հագին՝ կանաչագույն կոստյում, գլխին՝ լայնեզր գլխարկ, շուրթերին՝ սիրո պես անմեղ հեզնանք՝ մի՞թե սա է Երկիր Նաիրին: Դիմավորողները՝ Գ. Մահարի, Մ. Արմեն, Գ. Մարյան, Ս. Տարնոցի, Մարմեն...

Ասում է՝ «Սկսելու ենք մեծ գրական կյանք»:

Արմենը շարունակում է. «Մի քանի օրից Չարենցը եկավ Լենինական: Հենց նույն օրը, ցերեկով, Քաղլուսգլխավարի թատրոնում կայացավ նրա դասախոսությունն իր արտասահմանյան ճանապարհորդության մասին»²⁷: Զեկուցումից հետո Մահարին հրավիրում է իրենց տուն՝ ճաշի: Բնական է, որ պիտի խոսեին առաջիկա խնդիրների մասին: Նույն օրն էլ Չարենցը վերադառնում է Երևան:

Չարենցն անցնում է «Նոյեմբեր» միության կազմակերպական աշխատանքներին: Նրա կողքին ամենավստահելիները Մահարին ու Արմենն էին:

Չարենցը՝ Արմենի աչքերով. «Մանրիկ մարդ է՝ ոչ առատ զանգուր մազերով, զարմանալի խոհուն և իմաստալի աչքերով, մանկակա՞ն, թե՞ կանացի թարմ շրթունքներով և մեծ քթով: Նրա մազերը բաց-շագանակագույն են, մաշկը՝ սպիտակ, և նա, եվրոպական կոստյումով, թողնում է ինչ-որ եվրասիական տպավորություն: <...> բեմի վրա կանգնած՝ իր մի քիչ ճղճղացող ձայնով խոսում էր մեզ հետ՝ սովորական զրույց անողի պես: <...>: Նրա քայլվածքը մի տեսակ ծուռ-ծուռ է: Թվում է, թե նրա մի ոտքը մի քիչ թույլ է և ստիպված է շտապել մյուսի ետևից:

Չարենցը գրականության մարդ էր ոտից-գլուխ, իր ամբողջ էությանը: Նրան անհնար էր պատկերացնել գրականությունից դուրս: Մարդը կարող է պոզայի վերածել ծխախոտ ծխելը, բայց ոչ՝ հաց ուտելը: Գրականությունը Չարենցի համար հանապազօրյա հաց էր: <...>: Նա դրեց իր եվրոպական շյապան, վերցրեց ասիական թազբեհը, որից չէր բաժանվում համարյա երբեք... <...>:

- Դու դառուլ-զուռնա սիրո՞ւմ ես, նա հուզո՞ւմ է քեզ, Չարե՛նց:

- Ոչ,- ասաց նա անմիջապես, առանց մի վայրկյան անգամ մտածելու:

Իհարկե, նա չէր կարող սիրել մեր արդեն պրիմիտիվ այդ երաժշտական գործիքները, հուզվել դրանց նվագով: Նա գիտեր բարձր երաժշտություն և կատարելագործված գործիքներ, սիրում էր հաճախել կլասիկ երաժշտության համերգներ, իսկ Բեթհովենի նկարը միշտ կախված էր նրա գրասեղանի մոտ:<...>:

Չարենցն իր փոխհարաբերությունների մեջ մարդկանց հետ արտակարգ կերպով շիփշիտակ էր, չունեի ո՛չ դիվանագիտություն, ո՛չ, այսպես ասած, նրբանկատություն: <...>: Ես իմ գրական ողջ կյանքում, դրանից առաջ թե հետո, չեմ տեսել ավելի հոգատար ու սրտացավ գրական բարեկամ, «քնքուշ» ուսուցիչ ու խմբագիր, քան Չարենցն էր: <...>:

Չարենցի բնակարանը թե՛ Նալբանդյան-Կնունյանց փողոցի անկյունում, թե՛ հյուրանոցում և թե՛, մանավանդ, Լենինի պողոտայի և Սպանդարյան փողոցի անկյունում, մեր ինտելիգենցիայի և մասնավորապես գրականության ու արվեստի մարդկանց հավաքատեղին էր, սալոնը: Այնտեղ կարելի էր տեսնել համարյա մեր բոլոր այն ժամա-

²⁷ Արմեն Մ. -1971, էջեր 125-126:

նակակիցներին, որոնց անուններով այսօր պարծենում է մեր ժողովուրդը: <...>: Չարենցն անչափ հաճելի մարդ էր՝ պարզ, հասարակ, շուտ մտերմացող և մարդկանց իրեն հետ շուտ մտերմացնող: <...>:

Տալիս էինք նրան, օրինակ, մեր գրած որևէ նոր բանաստեղծությունը: Նա ազահ հետաքրքրությամբ ուղղակի իլում էր մեր ձեռքից, լուռ կարդում: Ուշադիր հետևում էինք: Օրորում էր գլուխը: Չհավանեց... Ապա նորից էր աչքի անցկացնում՝ համոզվելու համար, որ չի սխալվել: Եվ սկսում էր... «Ա՛յ տղա, ես ի՞նչ զիբիլ ես գրել»... Կարդում էր մեր առանձնապես ձախողված որևէ տողը, կրկնում էր երկրորդ անգամ, երրորդ, զգվանքի արտահայտությունը դեմքին, մինչև որ լվեր անցնեին մեր մարմնով, և մենք աղերսանքով նայում էինք նրան՝ «խնայիր, բավական է»: <...>: Բայց դրա դիմաց, որքա՛ն էր ուրախանում Չարենցը մեր ամեն մի հաջողությամբ, գովում՝ չվախենալով չափազանցություններից²⁸:

Այսպիսով, ըստ Արմենի, մինչև «Նոյեմբեր» դառնալը, «Հոկտեմբեր»-ի ներկայացուցիչները Գյումրիում կազմակերպում են տեղի գրական կյանքը: «Բանվոր»-ի խմբագրությանը կից ստեղծում են «Ստեղծիր» անունով վաղաժամ քայքայված խմբակ, հրավիրում գրական երեկոներ, տպագրում գրքեր և ուշադրության արժանանում «...թատրոնում կազմակերպվում է թամաշա: Առաջին բաժին՝ Նեո-դիվերտիսմենտ: Երկրորդ բաժին՝ «Խաբսի-Կապսի ջրանցքը»²⁹:

«Հոկտեմբեր» միությունը հայտարարում է, որ «...կազմակերպում է պրոլետ-գրականության շարք գրքերի էժան վաճառքով: Բացի վաճառքից լինելու են ներկայացումներ և դիսպուտներ: <...> կազմակերպում է հետհոկտեմբերյան հայ գրականության թանգարան...»³⁰: Սպասումները մեծ էին, պայքարը՝ թե՛: Այս ընթացքում Գյումրուց Երևան՝ Չարենցի մոտ է տեղափոխվում Մահարին:

Չարենցի հետ առաջին ծանոթությունից հետո Արմենը նրանից 11-էջանոց նամակ է ստանում: «Չարենցը իր խոսքը պահեց, և շուտով ես նրանից ստացա մի մեծ նամակ՝ տասնմեկ էջի վրա: Առաջին իսկ տողերը թունդ հանեցին իմ հոգին: Նա հավանել էր իմ բանաստեղծությունները: <...>: Բայց դրա փոխարեն դառն էր ինձ համար նամակի երկրորդ կեսը, ավելի ճիշտ՝ երեք քառորդը: Չարենցն ինձ հայտնում էր, որ տեղեկություն ունի Վանանդեցուն գրած իմ նամակի մասին: <...>: Սակայն ինձ մի լավ քրտնեցնելուց հետո նա ասում էր նաև պաշտպանական խոսքեր. «Բայց ես քեզ չեմ մեղադրում, սիրելի Արմեն: Մեղավորը գրական այն մթնոլորտն է, որը հարկավոր է դարձնում այդպիսի նամակներ գրելը: Եվ եթե, իրոք, ուզենան քո հարցը դնել և քեզ պատժել կոմերիտիության գծով, ապա ես կպահաջեմ, որ ինձ ևս դատեն քեզ հետ միասին, որովհետև գրական մթնոլորտի հարցում մեղավոր ենք մենք բոլորս...»³¹:

Արմենը նամակից մեջբերումներ է անում, միաժամանակ հայտարարում, թե՛ չի պահպանվել. եթե չի պահպանվել, ապա հիշողությամբ իր մեջբերումները անվավեր

²⁸ Արմեն Մ. -1971, էջեր 185, 186-187:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 90:

³⁰ «Խորհրդային Հայաստան», 1925, թիվ 169:

³¹ Արմեն Մ. -1971, էջ 129:

են. քանի որ տարիների հեռվից նամակը հիշողությամբ ուղղակի մեջ բերելը հնարավոր չէ, ուստի պետք է ենթադրել. եթե Արմենը չի ոչնչացրել, հնարավոր է, որ այն կա, և դեռ պետք է որոնել նրա թղթերում:

Մի երկու ամիս Արմենն աշխատում է որպես ԽՉ-ի լրատու: Մեպտեմբերի սկզբին Մահարին նրան է ուղարկում «Նոյեմբեր» միության դեկլարացիան ու պլատֆորմը՝ «ուշադիր կարդալ և հավանության դեպքում ստորագրել»³²: Այդ փաստաթղթերը լույս են տեսնում ԽՉ-ի սեպտեմբերի 13-ի համարում:

Այս ընթացքում ընտանիքը պահելու հոգսը Արմենին ստիպում է ցուցակագրվել՝ մեկնելու Մեդրի ուսուցչության, անգամ ստանում է կանխավճար: Դեպի Մեդրի ճանապարհն անցնում էր Երևանով, ուր հանդիպում է Չարենցին, Մահարուն, և հանդիպումը դառնում է ճակատագրական. «Դու ոչ մի տեղ չես գնա», - հրամայաբար պահանջում է Չարենցը, նույն օրը աշխատանքի է տեղավորում պատկոմական շտաբի պետ Ստեփան Մանուկյանի մոտ, Զանգվի ձորում Մահարու և նվագաձուների մասնակցությամբ «...նշանավորում Արմենի Երևան փոխադրվելը <...>: Բարի գալուստ Արմենին»³³: Այստեղ է, որ Արմենը գլխի է ընկնում իր հետ կատարված բախտորոշ հրաշքի մասին. «Ես միության մեջ շնորհակալությամբ եմ նայում Չարենցին, որ ինձ պահեց Երևանում: Ես ինչպե՞ս կարող էի չմնալ Երևանում...Այդ միտքը հիմա ինձ թվում է վայրենի անհեթեթություն»³⁴:

Կարինե Քոթանջյանի եղբոր՝ Աշոտի միջոցով Չարենցը փոխհատուցում է նաև Արմենի ստացած կանխավճարը, նրան բնակվելու անկյուն տրամադրում Սպանդարյան փողոցում՝ Գրիշա Ադամյանի բացակայությամբ ժամանակավորապես իրեն անցած կացարանում (կինն այդ ժամանակ Լենինգրադում էր), թախտի վրա առաջարկում է քնել Արմենին, իսկ ինքը անկողինը փռում է հատակին: Հարմարվում են: Ավելի ուշ Արմենը տուն է վարձակալում նույն փողոցում:

Հանձին Արմենի՝ Չարենցին հետաքրքրում էր նոր մարդը՝ «...իր կյանքով, կենցաղով ու հոգեբանությամբ... Իսկ ես՝ հնի բեռը մեջքիս»: Արմենը շարունակում է. «Շուտով ես նկատեցի, որ Չարենցն ամենայն լրջությամբ ուսումնասիրում է ինձ՝ որպես նոր մարդու՝ իր նոր հոգեբանությամբ, համարելով իրեն, նույնպես ամենայն լրջությամբ, անհամեմատ հին մարդ»³⁵:

Արմենն իր «Կոմսոմոլիա» ժողովածուի մեջ տպագրում է «Էպիկաներ»՝ բալլանդանման գործեր, Չարենցը գնահատում է դրանց նոր ձևը, մինչդեռ հեղինակը խոստովանում է, որ օգտվել է հենց իր՝ Չարենցի մշակած ձևերից: Իսկ Չարենցի դրվատանքին արժանացած «Գազային երազ»-ը...«Գազային երազ»-ի ինքնատիպության առյուծի բաժինը իմը չէր, այլ գերմանացի գրող Ադոլֆ Հիլֆերդինգի ակնարկինը, որի գեղարվեստական վերարտադրումն էր իմ պոեմը»³⁶:

³² Արմեն Մ. -1971, էջ 130:

³³ Նույն տեղում, էջեր 134, 135, 141, 147:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 145:

³⁵ Արմեն Մ. -1971, էջ 170:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 188:

Չարենցն ամեն կերպ օգնում է տպագրվելու մամուլում, ապա նաև հրատարակելու գրքերը: Արմենին ծանոթացնելիս ներկայացնում է որպես իրեն փոխարինողի, ասում՝ «գենիալնի տղա է», և ավելացնում. «Ճիշտ այդպես էլ Դավիթ Բուրյունկն է ծանոթացրել Մայակովսկուն ուրիշների հետ»³⁷:

Դու մեր մեջ ամենից կրտսերն ես
Եվ մոխիրի վրա մեր անցյալի
Ուռճանում է քո մեջ ապագայի սերմը՝
Մեր դպրության գալիքը պանծալի³⁸:

Նաև այս մեկը.

Մկրտիչ Արմեն, դու լավ իմացի,
Որքան էլ չափես կյանքի ափերը,
Չկա քեզ ուղի այս ուղուց բացի,
Եվ հայրենիքն է քո Նոյեմբերը³⁹:

Ավելի ուշ՝ 1968-ին, «Չարենց» բանաստեղծությամբ Արմենն արձագանքեց այս տողերին, բայց ո՛չ թե Չարենցն է, այլ ի՛նքը.

Ես գիտեմ, սպասում էիք ինձ,
Սպասում՝ համոզված և համառ,
Եվ եկա ես դրա համար:
Պահանջի նման հասավ ինձ
Սպասումն աննկուն իմ ցեղի.
Ժողովուրդ՝ ինձանով հղի:
Արծվի պես ծնեցիր դու ինձ
Եվ ասիր՝ «եղիր վարուժան,
Քեզ ոչ վարդ, ոչ արցունք, ոչ շուշան:
Այնպիսի խոսքերով երգիր ինձ,
Որ Ձենով Օհանի թվան,
Հերիք է՝ ինչ շուրջս նվան:
Հաղթության իմ երգը երգիր ինձ,
Այն արա, ինչ ոչ ոք չարեց.
Եվ եղիր Եղիշե Չարենց»⁴⁰:

Ուրեմն՝ Արմենն անգամ հույս է փայփայել, որ պետք է լինի Չարենց: Մոլորյալ հոգի, որի արտահայտությունն է այս՝ ոչ միայն իմաստով, այլև անգամ քերականորեն անլիարժեք բանաստեղծությունը («Ժողովուրդ՝ ինձանով հղի». չափազանց է, «Ձենով Օհանի թվան»): Ահա թե ինչ է նշանակում չափն անցնել...

Իսկ մայրաքաղաքում հաստատվելուց հետո մնացածն արդեն Արմենի ծանոթությունն է երևանյան կյանքին ու կենցաղին. Ղանթարը՝ արևելյան ծածկած շուկան,

³⁷ Արմեն Մ. -1971, էջեր 150, 154, 155, 173:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 175:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 176:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 612:

Աբովյան փողոցը, Գետառի շրջակայքի հին թաղերը, գրական առօրյան, խմբագրությունները, պանդոկները, մարդիկ...

Երևանյան տեսարան. «Պուրակի դիմաց, փոքրիկ հրապարակից այն կողմ, կանգնած էր «Պրոլետար» կինոյի միհարկանի ցածրիկ շենքը: Դրա վրա գտնվում էր աշտարակի հեռավոր նմանություն ունեցող մի ցածրիկ գմբեթ, և դրա ճակատին ամրացված էր քաղաքի ժամացույցը՝ ջարդված ապակիով: Ես նայեցի այն կողմ: Եթե, ինչպես քաղաքացիներն են սրախոսում, ագռավներ չէին կանգնել սլաքների վրա, խախտել դրանք, ապա ուրեմն իմ գնալու ժամանակն էր»⁴¹: Սա այն դեպքն է, երբ, ըստ Կոստան Զարյանի, եթե ագռավները ծրտում էին հրապարակի ժամացույցի սլաքների վրա, խախտվում էր դրանց դասավորությունը, և հայոց պատմությունը մի 100 կամ 200 տարով հետ էր ընկնում...

Երևանյան մեկ այլ տեսարան. «Կեզիշերին մոտ էր: Դեռ նոր էինք հասել Պետթատրոնի դռանը, երբ վճիտ ջրի նման հոսեց սրինգի նվագը: Դա կույր սրնգահար Ասոն էր, որի մասին գրել է Վահան Տերյանը <...>: Չարենցը մոտեցավ, տվեց նրան մի խոշոր թղթադրամ՝ նախապես անվանելով իրեն, այլապես Ասոն դրամ չէր վերցնի, նա դրամի համար չէր նվագում, այլ իր համար: Լուռ կանգ առավ՝ երեխայի ցավակցոտ հետաքրքրությամբ նայելով սրնգահարի դատարկ ակնակապիճներին»⁴²:

Ալազանը վկայում է. ««Նոյեմբեր»-ի հիմնադրվելուց անմիջապես հետո նրա և ասոցիացիայի միջև սկիզբ առավ սուր պայքար, որը հաճախ հասնում էր ծայրահեղությունների: Ասոցիացիան «Նոյեմբեր» միությանը համարում էր մանրբուրժուական գրական խմբակցություն, իսկ «Նոյեմբեր»-ն իր հերթին նրան համարում էր «ձախ» վարչաբարական, ջերմոցային գրական կազմակերպություն:

Պայքարի այս օրերին էր, ահա, որ Մոսկվայից Երևան վերադարձավ Ազատ Վշտունին և սկսեց ակտիվորեն մասնակցել ասոցիացիայի աշխատանքներին: Նա մեզ հավատացնում էր, որ խոսել է ՌԱՊՊ-ի [РАПП - Российская ассоциация пролетарских писателей] ղեկավարների հետ, և նրանք «Նոյեմբեր» միությունը չեն ճանաչում որպես պրոլետարական գրական կազմակերպության»⁴³:

«Նոյեմբեր»-ի Գորիսից Երևան տեղափոխվելուց հետո՝ 1926 թվականին, նրան միանում է Ակսել Բակունցը: Արմենի հիշողությամբ, ըստ Չարենցի՝ «Համարյա բոլոր «պոչվեննի» գրողները մտնում են «Նոյեմբերի» մեջ...»⁴⁴, որի դեմ ՀՊԳԱ-ի պայքարը շարունակվում է մինչև 1937 թվականի արյունոտ վերջաբանը, բայց այս ընթացքում «Նոյեմբեր»-ականները փայլատակում են իրենց գրական առողջ գործունեությամբ: Բավական է հիշել նրանց գեղարվեստական ստեղծագործությունները, ինչպես նաև այդ գեղարվեստի ճանապարհը բացող առանձին հրապարակումներ: Ահա այս տեսակետից առանձնահատուկ են Արմենի երկու»⁴⁵ աղմկահարույց հոդվածները:

⁴¹ Արմեն Մ. -1971, էջ 133:

⁴² Նույն տեղում, էջ 141:

⁴³ Ալազան Վ. -1967, էջ 50:

⁴⁴ Չարենց Ե. - IV, էջ 158:

⁴⁵ Տե՛ս «Գրական թերթ» -1933, թիվ 7:

Դրանցից մեկով՝ «Ինչպես են գրվում վեպերը», սկսվում է բանավեճ ստեղծագործական խնդիրների շուրջ: Իր «Երևան» վեպի օրինակով նա քննարկում է գեղարվեստական մեթոդի հարցեր և պաշտպանում համադրականության տեսակետը՝ արծարծելով «միասնական ստեղծագործական մեթոդի», «մոնումենտալիզմի», «սինթետիզմի», «ենթագիտակցության», «ասոցիատիվ մտապատկերների», շարադրանքի «տարածական», «ծավալային» բազմապլանայնության «կենսական նշանակություն» ունեցող հարցեր: «Իմ կարծիքով հարկավոր է սինթետիզացիայի ենթարկել այն ողջ արժեքավորը, որ բերել են իրենց հետ բոլոր գրական շկոլաները: Նույնիսկ նրանցից ամենաընդունելին մեզ համար՝ ռեալիզմը, առանձին վերցրած, այլևս *հետամնաց ձև է գրականության զարգացման համար*: Այն, ինչ կարելի է տալ մի ուժեղ սիմվոլով, սիմվոլիկայով, հաճախ ռեալիստական գրականության մեջ վերածվում է բազմաթերթ նեյնիմի: <...>: *Ռեալիզմը պետք է զարգացնել և խորացնել: <...> վերածել նրան գերռեալիզմի, պրոլետարական ռեալիզմի, դիալեկտիկական-մատերիալիստական ռեալիզմի: <...>*: Պարզ է արդյոք վերևում ասածներից, որ ստեղծագործական մեթոդի խնդիրը նաև աշխարհայացքի խնդիր է, և որ մեթոդն ու աշխարհայացքը կազմում են անքակտելի միասնություն: <...>: Պայքարելով *մոնումենտալ-սինթետիկ* երկի համար՝ պրոլետարական գրականությունը պիտի գտնի մի նոր ձև՝ երկը կառուցելու համար: Իմ կարծիքով այդ ձևը հնարավոր է գտնել միայն այն դեպքում, եթե մենք հրաժարվենք գոյություն ունեցող բոլոր գրական շկոլաներից՝ ներառյալ նաև ժամանակակից ռեալիզմը: Լուծումը կտա մեզ *սինթետիկ մեթոդը*»⁴⁶: Վերջում ավելացնում է, որ այս և այլ հարցերի է նվիրված իր ձեռնարկած «Պրոլետարական գրականության ստեղծագործական սկզբունքներ» աշխատությունը:

Թերթի հաջորդ համարներում ծավալված բանավեճը, որին մասնակցում է Խորեն Սարգսյանը, հանդես են գալիս և ուրիշներ, ուղղվում է Արմենի հողվածի դրույթների դեմ⁴⁷, որոնք գրական խիզախ պահանջ էին սխեմատիզմի այդ մտավոր նեղվածքում, պրոլետարական բթամտության այդ հոտած գրական ճահճում:

Տեսական այս դրույթների լավագույն արտահայտությունը Չարենցի պոեզիան է և իր «Երևան» վեպը, կամ, ինչպես ինքն էր բնորոշում, «Էպոպեան» (Մոսկվա, 1931), որը ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1933 թ. նոյեմբերի 14-ի որոշմամբ Չարենցի «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուի հետ մեկտեղ արգելվեց:

Մկրտիչ Արմենի «Չարենցի և հարակից խնդիրների մասին» հողվածը՝ Չարենցի 20-ամյա գրական գործունեության տեսական ամփոփման փորձ էր, որ ժամանակի պաշտոնական քննադատությունը և, առաջին հերթին, ՀՊԳԱ-ականները ուղղեցին նրանց դեմ որպես քաղաքական մեղադրանք:

Այդ հարցերի վերաբերյալ Ստալինն ասել էր. «...բովանդակությամբ՝ պրոլետարական, ձևով՝ ազգային, այսպիսին է այն համամարդկային կուլտուրան, դեպի որն ընթանում է սոցիալիզմը: Պրոլետարական կուլտուրան չի վերացնում ազգային կուլտուրան, այլ ձև է տալիս նրան»⁴⁸: Խոսվում է նաև «ազգերի կոնսոլիդացիայի» մասին:

⁴⁶ Տե՛ս «Գրական թերթ» -1932, թիվ 7:

⁴⁷ Տե՛ս «Գրական թերթ» -1933, թիվ 8:

⁴⁸ Ստալին Ի. -1926, էջեր 257-258:

Արմենի տեսական նախադրյալները պայմանավորված են այս դրույթներով:

Նույն համարում տպագրվում են Չուբարի «Ջախջախել խմբակայնությունն ու նացիոնալ-դեմոկրատական տենդենցները» և Վանանդեցու «Լեզենդա «ազգային» և «միջազգային» ձևի մասին» հոդվածները, որոնք նացիոնալիզմի վտանգավոր մեղադրանքներով ուղղված են Արմենի հոդվածի դեմ:

Արմենի հոդվածը բաժանված է ենթամասերի՝ «1. Քննադատության մասին», «2. Ինչո՞վ է Չարենցն արժեքավոր», «3. Ազգայնականը և ազգայինը», «4. Գրական տենդենցներն այսօր»: Մի ամբողջ գրական խմբակցության անունից Արմենն ընդդեմ Վանանդեցու պրոլետարական գաղափարական համահարթեցման և Չարենցի գրական ճանապարհի իմաստավորմամբ պաշտպանում է ազգային առանձնահատկությունների խտացման դրույթը:

Գրում է. «Չարենցի գրական-հասարակական գործունեության քսանամյակի առնչությամբ մեր քննադատությունը բնականաբար պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնեք Չարենցի ստեղծագործության և հարակից այլ խնդիրների վրա: Սակայն մեր քննադատությունը, որ տառապում է հանցավոր ամլությամբ, մինչև այժմ դեռ հրապարակ չի քաշել ոչ մի խնդիր և ոչ մի հարց՝ կապված այս քսանամյակի հետ: Կարծեք թե մեր գրականությունը ունի մի քանի տասնյակ Չարենցներ, որոնցից մեկին,- ի՞նչ կա որ,- կարելի է անտեսել»:

Սյունիստ. «Չարենցի մեծագույն արժեքը և խոշոր ծառայությունը մեր կուլտուրային այն է, որ նա *հանդիսանում է մեր ազգային կուլտուրայի ստեղծման առաջավոր հարվածայինը*: <...>: Կանգնած լինելով *ցարական գաղութից ազգային հանրապետության* վերածվող Խորհրդային Հայաստանի շեմքին՝ նա իր ստեղծագործությունները կապեց այն հեղափոխական պրոցեսի հետ, որը կոչվում է «ազգությունների զարգացման ընդհանուր պրոցես» (Մտալին): <...> ...պրոլետարական միջազգային կուլտուրան ստեղծվում է ազգային կուլտուրաների ստեղծման ճանապարհով և *միայն դրանով*: <...>...երևութական ինտերնացիոնալիզմով [տարվածները] Չարենցի ստեղծագործության մեջ ավելի և ավելի նկատվող *ազգային հատկանիշների* խտացումը համարել են ազգայնականություն: Չարենցի ուղին դա շարունակ եղել է *ազգային հատկանիշների կոնսոլիդացիայի ուղին*՝ իր երկերում...<...>...*միջազգային գրող* լինելու միակ ուղին *ազգային գրող* լինելն է, *միջազգային կուլտուրա ստեղծելու միակ ուղին՝ ազգային կուլտուրա ստեղծելը*: Ըստ նրա՝ պետք է «ընթանալ ազգային կուլտուրայի կոնսոլիդացիայի ուղիով». Չարենցի «ստեղծագործությունը զարգացել է «ազգային ձևի շարունակական խտացմամբ ու բյուրեղացմամբ»:

«Չարենցի ֆուտուրիզմը, նրա մայակովսկիականությունը պետք է բնորոշել ոչ թե իբրև քմահաճ ընտրություն նրա կողմից, այլ իբրև նորմալ ընտրություն ազգային միֆին հակադրվելու համար»:

Ըստ ամենայնի, Չարենցի օրինակով Մ.Արմենը պաշտպանում է «Նոյեմբեր»-ականների ընտրած ազգային ինքնորոշման ճանապարհը՝ յուրովի շարունակելով Մյասնիկյանի 1922 թ. դեկտեմբերի սկզբին ԽՀ-ում տպագրած ծրագրային հոդվածի դրույթները:

Ըստ Արմենի՝ սխալ է Ն. Զարյանը, «որ դեռ կանգնած է *անազգային* ձևով պրոլետարական գրականության դիրքերի վրա»:

Չուբար. «Մ. Արմենի հոդվածը նշանակալից է նրանով, որ նա փորձում է ձևակերպել որոշ գրուպայի սկզբունքային տենդենցները: Արմենի ստորագրությամբ լույս տեսնող այս դոկումենտն արտահայտում է նացիոնալ-դեմոկրատիզմի ազդեցության փաստը հեղինակի վրա»:

Այս պայմաններում 1933 թ. ապրիլի 28-ին Չարենցը գրում է «Բաց նամակ Խ.Հ.Գ.Մ. Կազմկոմիտեին և «Գր.[ական] թերթի» խմբագրությանը», որը մնում է անտիպ⁴⁹: Առաջին անգամ տպագրվել է «Գրականության մասին» ժողովածուի մեջ⁵⁰: Ուղղված է Արմենի հոդվածի հետ թերթի նույն համարում ՀԽԳՄ-ի կազմկոմիտեի նախագահ, ԽՉ-ի խմբագիր Չուբարի ելույթի դեմ: Թերթի նույն համարում տպագրված են նաև Վանանդեցու «Լեզենդա «ազգային» և «միջազգային» ձևի մասին» և անստորագիր «Պայքար երկու ճակատով» հոդվածները:

Չարենցի հոդվածի սկիզբը. «Մկրտիչ Արմենի «Չարենցի և հարակից խնդիրների մասին» հոդվածի առթիվ «Գրական թերթ»-ի միննույն համարում տպված հոդվածները թողին ինձ վրա ծայր աստիճանի ճնշող տպավորություն»: Խոսում է իր և խմբի դեմ ուղղված ծանր մեղադրանքների մասին, ասես, լինեն քաղաքական հանցագործներ: Արմենի հոդվածի դեմ ուղղված հիմնական մեղադրանքը՝ իբր Արմենը առաջնայինը «համարում է *ազգային ձևը* – և ոչ թե պրոլետարական բովանդակությունը: <...> ընկ. Արմենը միանգամայն որոշակի կերպով է դնում ազգային ձևի խնդիրը իբրև միջոցի»: Ըստ Չարենցի՝ Արմենը տվել է «ազգային ձևի (գրականության մեջ) համարյա սպառիչ բնորոշումը: <...> *ազգային ձևը* գրականության մեջ հանգում է ոչ այլ ինչի, եթե ոչ *բովանդակության ռեալիստական, կոնկրետ դրսևորման...*»: «Ավելի պարզ ասած՝ *ազգային ձևը* գրականության մեջ ոչ այլ ինչ է նշանակում, եթե ոչ՝ բովանդակության այնպիսի դրսևորում, երբ հեղինակի լեզուն, ոճը, նկարագրած մարդկանց և վայրերի ընդհանուր կոլորիտը ադեկվատ է տվյալ ազգային միջավայրին, բնորոշում է տվյալ ազգային միջավայրի բոլոր այն հատկանշական կողմերը, որոնք բնորոշ են *միմիայն այդ ազգային միջավայրի համար և իբրև ձև տարբերվում են բովանդակությամբ նման բոլոր այլ միջավայրերից*»:

Ազգային ձևի բացակայությամբ է Չարենցը պատճառաբանում Վշտունու արևելյան պոեմների, Ալազանի, Զարյանի, մյուս պրոլետ-գրողների գրական ձախորդությունը: Չուբարը, ըստ նրա, դառնում է ՀՊԳՄ-ի «խսկական *ռևանշիստական տրամադրությունների*» արտահայտիչ: «Չուբարը մեզ դարձնում է ազգային ինքնանպատակ ձևի քարոզիչներ, իբրև թե մենք պահանջում ենք ազգային ձև՝ *ինչ բովանդակությամբ ուզում է լինի...* <...>: *Դուք ազգային ձևը մեխանիկորեն հակադրում, բաժանում եք բովանդակությունից...*»:

Չուբարին այսպես՝ որպես կողմնակալ գրական ղեկավար, որպես քաղաքականապես անպատրաստ մեկը հռչակելով՝ շարունակում է. «...ժամանակն է, որ մեր գրա-

⁴⁹ ԳԱԹ, ՉՖ, ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 3, գ. 5373):

⁵⁰ Չարենց Ե -1957, էջ 128-156:Արտատպվել է Չարենց Ե. -1967, հ. VI, էջ 216-243:

կան ղեկավարությունը, մի կողմ դնելով խորհրդային տարբեր գրողների նկատմամբ երկու չափ և երկու կշիռ գործադրելու հանցավոր պրակտիկան, ծավալուն քննադատություն սկսի այդ տենդենցների դեմ...»:

Հետևում է թերթի նույն համարում Անանուն հողվածագրի գաղափարական բարձրարվեստ ոչնչացումը՝ որպես «ամենատիպիկ ռևանշիստ»: Ժխտվում է նրա այն դրույթը, թե «Նոյեմբեր»-ը եղել է սպեցիֆիկյան կազմակերպություն և լուծվել է ՀՊԳԱ-ի մեջ. «Պրոլետարական գրողների «Նոյեմբեր» միությունը ո՛չ թե լուծվեց Ասոցիացիայի մեջ, այլ հատուկ համագումարում միացավ նրա հետ, <...>, ...կազմվեց այդ երկուսից մի երրորդ միություն, որ պաշտոնապես կոչվում է Հայաստանի Պրոլետգրողների Միություն»:

Եզրահանգում. Վերջում անդրադառնալով իր գրական գործունեության 20-ամյա հոբելյանին՝ Չարենցն արժանապատվորեն գրում է. «Գիտե՞ք ինչ, սիրելի ընկերներ, եկեք չնշե՛նք այդ «հոբելյանը»: Որովհետև, առաջինը, ներկայումս մենք բոլորս ավելի մեծ և կարևոր գործերով ենք զբաղված, քան այս կամ այն գրողի «հոբելյանն» է: Երկրորդ՝ ինչո՞ւ անպայման նշել գրողի գործունեության 20-ամյակը, և ոչ, ասենք, 30-ամյակը, կամ 40-ամյակը: Բայց, եթե ճիշտը կուզեք, այս երկու արգումենտներն էլ, ինչպես ասում են, «հե՛ջ»: Այս երկու արգումենտներն էլ ես բերեցի հենց այնպես, քաղաքավարության համար: Իսկ իմ իսկական արգումենտացիան հետևյալն է:-

Յուրաքանչյուր հոբելյան ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հարգանքի և վստահության արտահայտություն դեպի տվյալ անձնավորության ոչ միայն անցյալ վաստակները, այլև ներկա և ապագա: Ուրեմն, այս ամբողջից հետո, էլ ավելորդ չէ՞ խոսել անգամ այդ մասին: Ավելի լավ չէ՞ գրական ղեկավարություն ստանձնած ընկերների կողմից մի «փոքր» ավելի զգույշ, ավելի պատասխանատու, ավելի հարգալից վերաբերմունք դեպի խորհրդային գրողը,- քան մի «մեծ» «հոբելյան»՝ առանց այդ վերաբերմունքի»⁵¹:

ГЛАВНЫЙ УЧЕНИК ЕГИШЕ ЧАРЕНЦА – МКРТЫЧ АРМЕН ИЗ ГЮМРИ.

Деятельность литературных фракций «Октябрь» (Гюмри) и «Ноябрь» (Ереван)

Гаспарян Д. В.

Ключевые слова: Ереван, Гюмри, Егшише Чаренц, Мкртич Армен, Аксель Бакунци, Гурген Махари, фракция «Октябрь», фракция «Ноябрь», пролетарские писатели, схема.

Представлена литературная жизнь в Гюмри и Ереване 1920-1930 годов, активная деятельность М. Армена с Е. Чаренцем, две исключительно важные статьи Армена: "Как пишутся романы", "О вопросах, связанных с Чаренцем".

⁵¹ Չարենց Ե. -1967, VI, էջեր 216-243:

1920-1930-е годы Чаренц проложил путь современной литературе. Это было нелегко. Перед ним стояла Ассоциация пролетарских писателей Армении, стремившаяся к гегемонии через партийность литературы. Чаренц, как и Армен, Махари, Бакунц и другие, противопоставлял качественную литературу голой схематике. Две вышеупомянутые статьи Армена и другие материалы, сыгравшие ключевую роль в формировании художественной литературы того времени, имеют в этом отношении исключительное значение. Роман Армана «Ереван», роман «Эгнар Ахбюр» и многие другие произведения написаны с теоретическими положениями этих статей. Эти статьи также использовались в качестве обвинений против тех, кого преследовали: Чаренц умер в тюрьме, Бакунц был расстрелян, Махари и Армен были сосланы.

**MKRTICH ARMEN- YEGHISHE CHARENTS' OUTSTANDING
STUDENT FROM GYUMRI
"October" (Gyumri) and "November" (Yerevan) Literary Factions Activities
Gasparyan D. V.**

Key words: *Yerevan, Gyumri, Yeghishe Charents, Mkrtich Armen, Aksel Bakunts, Gurgen Mahari, "October" faction, "November" faction, proletarian writers, schematic.*

The paper presents the literary life in Gyumri and Yerevan of 1920-1930s, Armen's energetic activity next to Charents, Armen's two exceptionally important articles: "How Novels are Written", "On Charent's Related Issues".

In the 1920-1930s Charents paved the way for modern literature. It was not easy. In front of him was the Association of Proletarian Writers of Armenia, which sought hegemony through the partisanship of literature. Charents like Armen, Mahari, Bakunts and others opposed the high-quality literature to the naked schematic. The two above-mentioned articles by Armen and other materials, which played a key role in the formation of the fiction of the time, are of exceptional importance in that way. Armen's novels "Yerevan", "Heghnar Aghbyur" and many others were written with the theoretical theses. Charents died in prison, Bakunts was shot, Mahari and Armen were exiled.

Գ ր ա կ ա ն ո լ թ յ ո ն

1. Ալազան Վ. -1967, «Հուշեր», Երևան:
2. Ասրալետ -1925: «Շիրակի ջրանցքը»:
3. Արմեն Մ. -1971, «Երկեր», Երևան, հ. IV:
4. «Բանվոր» -1922, 12, 26 ապրիլ, թիվ 372, 374:
5. ԳԱԹ ԶՖ (Գրականության և արվեստի թանգարան, Չարենցի ֆոնդ), ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 3, գ. 5373):
6. «Գրական թերթ» -1932, 30 ապրիլ, թիվ 7:
7. «Գրական թերթ» -1933, 21 ապրիլ, թիվ 7:
8. «Գրական թերթ» -1933, 10 մայիս, թիվ 8:
9. «Լուսաբաց» -1927, թիվ 1:
10. «Խորհրդային Հայաստան» -1925, 12. 06, թիվ 159:
11. «Խորհրդային Հայաստան» -1925, թիվ 141:

12. «Խորհրդային Հայաստան» -1925, հունիս, թիվ 152:
13. «Խորհրդային Հայաստան», 1925, 26 հունիս, թիվ 169:
14. «Հանդես ամսօրյա -1924, թիվ 1-2, -1925, թիվ 5-6:
15. «Մարտակոչ», 13 հունիս, թիվ 133:
16. Մարտունի Ա. -1922, Պրոլետարական գրականությանը նվիրված «Մուրճ» ամսագրի նո.1-ի առթիվ (տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1, 2 դեկտեմբեր, թիվ 267, 268):
17. Չարենց Ե. -1957, «Գրականության մասին», Երևան:
18. Չարենց Ե. -1967, «Երկերի ժողովածու», Երևան, հ. VI:
19. Ստալին Ի. -1926, «Լենինիզմի հարցերի շուրջ», Երևան:

Ընդունվել է՝ 14. 09. 2022.
Գրախոսվել է՝ 15. 10. 2022
Հանձնվել է տպ.՝ 28. 11. 2022

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Դավիթ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նորագույն շրջանի պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ grakanagetgasparyan@mail.ru